

LISTY

dvouměsíčník
pro politickou kulturu
a občanský dialog

1995
ČÍSLO **7**
ROČNÍK XXV

BYTY A NÁJEMNÉ

polemika P. Rychetského
a S. Křečka s americkým
profesorem R. K. Filerem

ANKETA POLITICKÝCH STRAN O BYDLENÍ

Z. Bradáč o pravicovém
extremismu v Rakousku a ČR

J. Hochman o postkapitalismu

Arendtová • Žák • Kohák •
Čermín • Procházková •
Čarnogurský • Pečínka

Celkem 20 studií
a článků

DOPORUČENÁ
CENA 25,- Kč

Jiří Hochman

Pohledy za kapitalismus

Práce amerických ekonomů, sociologů a politologů, zabývající se ekonomickou globalizací a jejími sociálními důsledky, byly námětem souhrnného přehledu v Listech 4/1994. Tato poznámka je spíše věnována studiím, které se pokoušejí promítnout současné vývojové tendence do 21. století.¹⁾

Každá fakulta ekonomie v USA, zvláště pak její katedra teoretické ekonomie, věnuje velkou pozornost dějinám hospodářských systémů. Je to svého druhu výchozí disciplína. Také autoři většiny zde uvedených prací věnují historickému pozadí dnešních vývojových trendů velkou pozornost. Specifickým dějinným kontextem je kapitalismus a stadium, do něhož dospěl. Richard Cantillon, Adam Smith a Karel Marx jsou autority nejčastěji citované, pokud jde o *modus operandi* tohoto systému. Zdůrazňuje se, že jeho základní principy se podstatně nezměnily od roku 1730, kdy Cantillon použil svého řezníka a jeho zákazníků k prvnímu rudimentálnímu popisu trhu a vrstvy podnikavých soukromníků, poháněných snahou akumulovat kapitál. Profesor Heilbroner píše ve své poslední knize, prognostické práci z roku 1995: *Kapitalismus je v podstatě společenský řád, který vynakládá a rozpíná svou energii na honbu za kapitálem.*

Tato motivace podmiňuje úsilí o hospodářský růst, jehož bylo historicky dosahováno především technickou modernizací. Přes cyklické a často katastrofické krize, napomáhala inovace dlouhodobě kapitálo-

vé expanzi a dlouhodobému růstu výrobních kapacit, objemu a sortimentu výroby a pracovních příležitostí. Klíčovým předpokladem normálního tržního procesu byla a zůstává kupní síla. Tuto kupní sílu tvoří výdělků zaměstnanců. Výjimku činily jen mimořádné doby, jako obě světové války v tomto století, kdy se hlavním zákazníkem stal dočasně stát.

Mezi výrobou (nabídkou) a kupní silou (zdroj poptávky) musí být přiměřená rovnováha. Porušení této rovnováhy bylo od počátku systému příčinou hospodářských poklesů, depresí a krizí, které ustupovaly po obnovení rovnováhy.

Nezaměstnanost a pokles kupní síly

Rovnováhu často porušovalo zavádění nové techniky. Její nástup na jedné straně umožňoval zvýšení produktivity (a objemu produkce), a současně však také vyřazoval „přebytečnou“ pracovní sílu; to nevyhnutelně vedlo k poklesu kupní síly. Obě velké technické revoluce v dějinách kapitalismu,

1) Knihy, ze kterých tento článek čerpá, jsou uvedeny na konci v abecedním pořadí podle autorů. I když středem pozornosti vybraných prací jsou Spojené státy, důsledně se přihlíží k mezinárodním souvislostem. Informace o některých zcela nedávných jevech byly převzaty ze současných pramenů, pro úplnost byly místy použity údaje ze Statistické ročenky Spojených států (1993 a 1994) a ze zprávy Mezinárodní organizace práce o tendencích světové zaměstnanosti (1994). NYT znamená The New York Times.

zavedení parní energie a později elektřiny a nafty, dokázaly však dlouhodobě vytvářet nové prostory pro všeobecný růst, včetně celkového růstu pracovních příležitostí. Tato schopnost se zmenšuje, resp. vytrácí s postupem mechanizace, později automatizace, zhruba od 20. let tohoto století. Keynes pro to už v roce 1931 razil termín „technologická nezaměstnanost“. Kupní síla začala systematicky zaostávat za rostoucí nabídkou zboží a služeb (také se tomu říká „nadvýroba“). Tento faktor významně přispěl k vypuknutí velké krize 30. let.

Druhá světová válka a studená válka a konflikty, které posilovala, vnesly do tržního procesu mocné vnější faktory. Nejvýznamějším z nich byla účast státu na tvorbě kupní síly. Jeho působení začalo rychle slábnout po skončení války ve Vietnamu, ale znovu se projevilo při vzestupu zbrojní spirály za Reaganovy vlády. Od druhé poloviny 80. let, a zejména od konce studené války vliv státu trvale klesá a standardní „pravidla hry“ tržního hospodářství se projevují s větším důrazem. Zejména se zužuje fond tradičních pracovních příležitostí a absolutně klesá kupní síla.

Disproporce mezi nabídkou a poptávkou se dá do jisté míry vysvětlovat nezájmem trhu o zboží. To se snaží řešit reklama přemlouvající veřejnost, aby kupovala věci a služby, které často nepotřebuje. Zájem o zboží a služby se také povzbuzuje snadným úvěrem, splátkovým prodejem a kreditními kartami. Disproporce vzniklá z poklesu kupní síly se však těmito prostředky účinně řešit nedá, může se jen zmírnit. Příliš velké zadlužení navíc odčerpává velkou část kupní síly na placení úroků, což dále zostřuje existující nerovnováhu.

Klesající kupní síla se nyní projevuje i v době relativní konjunktury a vyšší zaměstnanosti. Instrukce a odborníci, sledující hospodářský proces, dostávají neobvyklé, často rozporné signály. Federální re-

zervní banka USA, která ovlivňuje hospodářský cyklus monetárními opatřeními, si v posledních letech není nijak jistá, jak interpretovat ekonomické ukazatele.

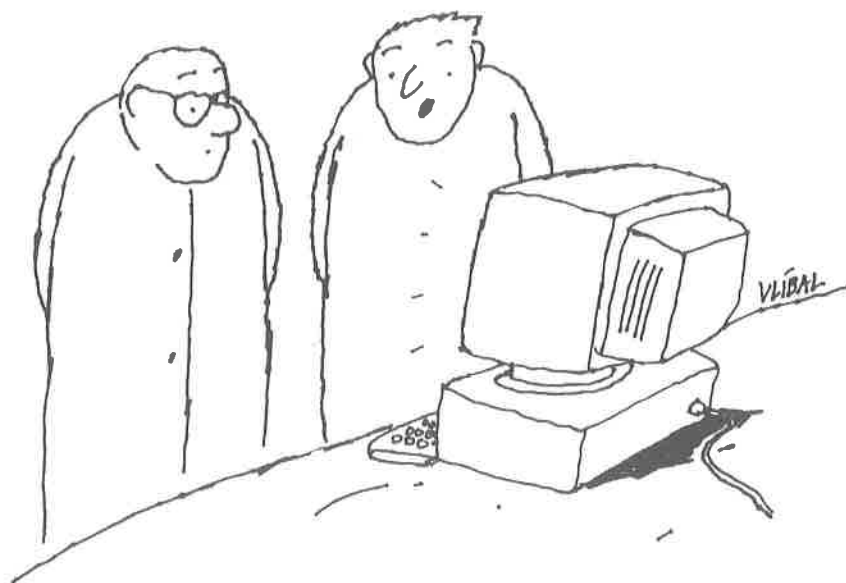
I když výpočetní technika už delší dobu umožňuje předcházet vážným haváriím, „vrozená nestabilita systému“ a nebezpečí prudkého hospodářského poklesu nezmizely. To je rámec, ve kterém se rozvíjí „informační revoluce“, dosud nejvyšší forma technologických převratů, kterými kapitalismus prošel.

„Informační revoluce“

„Informační revoluce“, automatizace hospodářské činnosti (výroby i služeb) pomocí výpočetní techniky, probíhá souběžně s globalizací. Zatímco mezinárodní obchod není ničím novým, nové je dnes to, že každé národní hospodářství funguje a prosazuje se ve světovém kontextu (Carnoy). K hlavním prvkům kapitalistického hospodářského procesu, na něž má „informační revoluce“ a globalizace vliv, patří zaměstnanost a vývoj síla (Attali; Claus-Heinze; Rifkin).

Tři čtvrtiny pracovních sil v průmyslových zemích se zabývají jednoduchými, opakovanými úkony. Skoro všechny tyto úkony dokážou vykonat – a mnohem levněji – automatizované stroje a roboty, ovládané stále sofistikovanějším softwarem (Kennedy). Promítnuto jenom do amerických poměrů to znamená, že z dnešního celkového počtu 124 milionů pracovních příležitostí hrozí 90 milionům reálné nebezpečí, že budou nahrazeny automaty; během 30 let budou k výrobě všeho zboží nutného pro celou světovou potřebu zapotřebí jenom 2% dnešní pracovní síly ve výrobním sektoru.

Podobně jako v době mechanizace ve 20. letech a za krize 30. let pokračuje i dnešní automatizace a kompjuterizace ve vyřazování tradičních pracovních příležitostí, a to ještě mnohem rychleji než tehdy. Americké

„ŘEKL MI, ŽE MĚ MILUJE...!“

společnosti ruší každým rokem víc než dva miliony pracovních příležitostí. V samotném výrobním sektoru, který už dnes zaměstnává jenom 17 procent celkové pracovní síly (polovinu oproti roku 1930), zrušily společnosti za poslední tři roky 1,8 milionu pracovních míst. V roce 1994 bylo sice vytvořeno více než milion nových pracovních příležitostí, z toho však bylo přes 90 procent dočasných zaměstnání, mnohdy na částečný úvazek.

Počítačová revoluce, která probíhá už skoro 40 let a stále se zrychluje, vedla ke zdvojnásobení americké produktivity práce v letech 1948 až 1993. Ekonom Juliet Shor z Harvardské univerzity nedávno napsal, že americké služby a průmysl dnes potřebují méně než polovinu času k produkci celého svého objemu z roku 1948. Trh je přesycen vším, po čem je poptávka, i tím, po čem poptávka není.

Mizejí místa středních technických a hospodářských pracovníků – mezi rokem 1980

a 1989 jich ubylo 1,5 milionu a tento proces dále pokračuje. Postihuje velké i malé firmy; poměr mezi lidmi zaměstnanými velkými a malými firmami se ostatně v posledních 40 letech prakticky nezměnil. Jedny i druhé opakovaně provádějí strukturální reorganizace, zvané „re-engineering“. Většina těchto reorganizací ústí v eliminaci 40 i více procent pracovních míst. Není výjimkou, že se jich tak zruší i 75 procent (Hammer). Podle Wall Street Journal (3. 3. 1993) likvidují tyto podnikové reorganizace 1-2,5 milionu pracovních příležitostí ročně.

Průběžné oficiální zprávy o vývoji zaměstnanosti skutečný stav zjednodušují. Americké ministerstvo práce počátkem července oznámilo, že na trhu práce přibýlo za druhé čtvrtletí 215.000 pracovních příležitostí. Zpráva však neuvedla, kolik z nich bylo dočasných nebo na zkrácený úvazek. Zastouvedla, že ve stejné době ubylo dalších 40.000 zaměstnání (obvykle lépe placených) ve výrobě.

Sta
nání z
než p
měsíc
cuje v
třetin
počát
Rifki
lečno
ležito
hodno
cích v
na no
zamě
zdrav
platit
spole
kdyby
množ.

Poc
lionů
v roc
a 22
tečný

Ste
působ
Press
výzku
Touch
vývoj
zamě.

vídá,
vřou
liálek
svě tr
ky a p
To z
ních p

Bar
žeb, k
Začín
zboží
a inte
a vyř
návat

Statistické údaje také ukazují, že zaměstnaní Američané pracují mnohem víc hodin než před 40 lety – za rok to činí celý jeden měsíc. Čtvrtina zaměstnaných dělníků pracuje v průměru 49 hodin týdně a má o dvě třetiny kratší placenou dovolenou než na počátku 70. let (Merva-Fowles). Jeremy Rifkin píše, že automatizace umožnila společností hromadně omezovat pracovní příležitosti, protože pro vedení podniků je výhodné zaměstnávat méně dělníků pracujících více hodin než více dělníků pracujících na normální směny. Trik je v tom, že méně zaměstnanců vyžaduje menší náklady na zdravotní a sociální pojištění. *I když musejí platit 150 procent za přesčasovou práci, společnosti pořád ještě vydávají méně, než kdyby musely platit sociální dávky pro větší množství zaměstnanců.*

Podle údajů z letošního května osm milionů Američanů (o 2,2 milionu více než v roce 1985), mělo dvě i více zaměstnání a 22 milionů lidí pracovalo jenom na částečný úvazek (NYT 3. 7. 1995).

Stejně faktory, které ovlivňují výrobu, působí i ve službách. Agentura Associated Press přinesla zprávu (8. 8. 1995) o studii výzkumné newyorské skupiny Deloitte & Touche, která podrobila analýze situaci a vývoj amerického bankovníctví, kde je dnes zaměstnáno 2,8 milionu lidí. Studie předvídá, že během 10 let americké banky zavřou polovinu z 59.000 svých dnešních filiálek, protože zákazníci budou provádět své transakce domácími počítači, telefonicky a prostřednictvím peněžních automatů. To zruší dalších nejméně 450.000 pracovních příležitostí.

Bankovníctví není jediným sektorem služeb, který stojí před podobnou vyhlídkou. Začíná se zavádět nákup potravin i jiného zboží prostřednictvím interaktivní televize a internetu. Zákazník se spojí s prodejnou a vyfuká seznam toho, co potřebuje. Objednávat může velmi podrobně – např. chce-li

banány zralé, polozralé, nebo zelené, chleba francouzský, italský, španělský nebo německý (žitný), mléko plnotučné, dvouprocentní nebo úplně bez tuku. Zákazník se prokáže číslem svého konta a osobním kódem. Nákup je doručen až do domu během jedné hodiny, bez postrkávání nákupního vozíku po krámu a bez fronty u pokladny. Tento systém teprve začíná, ale očekává se, že se rychle rozšíří podobně jako každý jiný zásilkový prodej. Bude to znamenat nejen značný vnitřní přesun pracovní síly, ale nepochybně také ztrátu dalších pracovních příležitostí.

Náhradní pracovní příležitosti pro „odložené“ zaměstnance jsou srovnatelně mnohem horší, s nižším výdělkem a často bez sociálních dávek a zdravotního pojištění. Ačkoli mnozí lidé, kteří přišli o mnohaleté slušně placené a stabilní zaměstnání, pracují nyní na dvou místech a celkově větší množství hodin, definuje se tento stav jako *podzaměstnanost*. Existuje předpoklad, že může v dohledné budoucnosti postihnout 20 až 25 procent lidí.

NYT 3. 6. 1995 napsaly:

Ať jsou hospodářské vyhlídky jakékoli, poslední údobí růstu ukazuje, že pro každého kromě odborníků... se problémy špatných časů staly trvalými: Některé výdělky i nadále klesají, lidé musí být připraveni dělat 12hodinové směny a šest dní v týdnu, a žádná práce není jistá... „Rozdíl mezi dnešní situací a recesí je ten, že dnes každý, kdo chce, najde práci. Záleží jen na tom, čemu říkáte práce,“ řekl Garry Galloway, který řídí rekvalifikaci dělníků vyřazených společností Lockheed Martin.

V polovině 60. let americké odbory rezignovaly na právo spolurozhodovat o výrobě výměnou za slib společností a vlády, že budou financovat „rekvalifikaci“. Ve většině případů skončil tento program fiaskem, protože ani pro „rekvalifikované“ zaměstnance už není stabilní srovnatelná práce.

Sociální rozdíly rostou

Většina autorů považuje za velmi znepokojivý úkaz rostoucí sociální rozdíly v USA, mj. rozdíly mezi řídicími pracovníky společností a jejich zaměstnanci. V roce 1979 vydělával průměrný manažér v USA 29krát více než průměrný zaměstnanec; dnes už vydělává skoro stokrát tolik. V 80. letech se také urychlila koncentrace bohatství na rozdíl od 60. a 70. let. Méně než jedno procento Američanů vlastní 37,4% akcií a úpisů a 56,2 procenta celkového obchodního majetku. Rostoucí vliv a příjmy získává také „nadtřída“ vysoce kvalifikovaných odborníků informačního sektoru, která představuje asi 4% zaměstnanců. Zatímco příjmy značné většiny zaměstnanců klesají, příjmy této „nadtřídy“ rostou. Zvětšuje se polarizace společnosti, což dlouhodobě ohrožuje sociální smír.

Agentura Associated Press uveřejnila letos v srpnu srovnávací zprávu výzkumné instituce Luxembourg Income Study o vývoji sociálních rozdílů v 18 vyspělých zemích: v Kanadě, USA, zemích severní a západní Evropy, v Izraeli a Austrálii. Zpráva ukazuje, že mezi těmito 18 zeměmi jsou sociální rozdíly v USA největší. Spoluautor zprávy, ekonom profesor T. M. Smeeding z univerzity v městě Syracuse o zprávě řekl: *Někteří lidé tvrdí, že jsme tak bohatá země, že i naše chudé děti jsou na tom lépe (než děti v jiných zemích). To není pravda.*

To, čemu Jacques Attali říká „chudnutí většiny“, je nutné vidět v reálném kontextu. USA jsou mimořádně bohatá země. Zejména v poválečném období, v 50. a 60. letech, se životní úroveň oproti situaci před rokem 1941 více než zdvojnásobila a většina rodin má rezervy. V reálných srovnatelných číslech dnešní dvacetiletí a třicetiletí vydělá-

vají stále méně než jejich rodiče a prarodiče po roce 1945 a naprostá většina z nich nemůže doufat, že by za svého života dosáhla toho, čeho dosáhli rodiče (Peterson). Mohou však spoléhat na pomoc rodičů i prarodičů, kteří mají zaplacené domy, auta a úspory, takže tato okolnost v mnoha případech zmírňuje celkové zhoršování. Dlouhodobě to ovšem jen umožňuje odkládat opatření, která by mířila k podstatě věci.

Historická řešení

V dlouhé historii kapitalismu se podobné situace řešily různými kroky k přerozdělení zisků, umožněnými produktivitou práce a demokratizací zastupitelských systémů. Kapitalismus ukázal velkou schopnost reformovat se. První dvě fáze průmyslové revoluce vedly např. k zákazu dětské práce, k postupnému snížení pracovní doby ze 60 na 48 hodin a k rozšiřování volebního práva. Za velké krize 30. let sehrály značnou roli zásahy veřejného sektoru (federální vlády, států a měst), mj. i velké veřejné projekty. Ještě po druhé světové válce ovlivňoval v USA zaměstnanost obrovský, federálně financovaný projekt výstavby mezistátní silniční sítě.

Zatímco v Japonsku a v západní Evropě se vážně mluví a experimentuje s celkovým snížením pracovní doby tak, aby to umožnilo zaměstnat více lidí (italské „Lavorare meno, lavorare tutti“), v USA je dosud situace jiná. Americké obchodní a finanční kruhy uvažují tak, že zisky umožněné novou technologií a zvýšením produktivity patří výhradně akcionářům a řídicím technokratům. Nároky zaměstnanců na podíl na těchto ziscích (ve formě vyšších mezd a kratší pracovní doby) *se považují za nelegitimní a dokonce parazitní* (Barnet-Cavanagh).

Zajímá více než do amerických fondů než pod zatím přefondů do rické obděl odmi doby a pracovní lidí.

Většinou snížení opatření prosto ne nanost důsledky Stojí za nové prac už v roce obešel kona o p kon, jádr všeobecn val právo lu a na or prý po le pracovní

Ve Sně sledných vrhy na s případě n Coyners) týdně (de vrhy se ne 1994. Nýv tivní repu vyhlídky.

Dnešní vaným vý ličů – a j kruhy ma nenutil vyr nu životní

Zajímavý detail je přitom ten, že zdrojem více než 30 procent kapitálu investovaného do amerického hospodářství jsou penzijní fondy zaměstnanců; jejich podíl je vyšší než podíl komerčních bank. To se však zatím při existujícím systému správy těchto fondů do praktické situace nepromítlo. Americké obchodní a finanční kruhy dosud tvrdě odmítají návrhy na zkrácení pracovní doby a zpřístupnění zužujícího se fondu pracovních příležitostí většímu množství lidí.

Většina ekonomů přesto považuje výrazné snížení pracovní doby – spolu s dalšími opatřeními, např. v daňové oblasti – za naprosto nevyhnutelné, jakmile se nezaměstnanost dále zvýší a její dlouhodobé sociální důsledky už nebude možné dále ignorovat. Stojí za zmínku, že návrh zákona o 30hodinové pracovní době schválil americký senát už v roce 1933, ale prezident Roosevelt ho obešel komplexem opatření v rámci tzv. zákona o průmyslové obnově. Zmíněný zákon, jádro „Nového údelu“, byl veřejností všeobecně uvítán hlavně proto, že garantoval právo na kolektivní smlouvy v průmyslu a na organizování odborů. Roosevelt sám prý po letech litoval, že zákon o snížení pracovní doby nepodpořil.

Ve Sněmovně reprezentantů byly v posledních letech předloženy nejméně dva návrhy na snížení pracovní doby, v jednom případě na 30 hodin týdně (demokrat John Coyners), v druhém případě na 34 hodin týdně (demokrat Lucien E. Blackwell). Návrhy se neprosadily ani před volbami v roce 1994. Nyní, kdy Kongres ovládá konzervativní republikánská většina, pro to nejsou vyhlídky.

Dnešní situace v Kongresu je kombinovaným výsledkem apatie a bezradnosti voličů – a je dočasná. Obchodní a finanční kruhy mají zájem na tom, aby je nikdo nenutil vynakládat prostředky třeba na ochranu životního prostředí nebo platit daně na

sociální péči o rostoucí množství lidí zbavovaných možnosti zaměstnání. Celý vývojový kontext však ukazuje, do jaké míry je agenda nynější většiny v Kongresu odtržená od skutečnosti. Oslabovat „sociální polštář“ v době, kdy ho potřebuje čím dál tím více lidí, je stejně krátkozraké jako útoky na veřejný sektor, tradičního rezervního zaměstnavatele a arbitra v krizových dobách. Ekonomické a sociální problémy, které nastoluje „informační revoluce“, mají takovou dimenzi, že jinak než zásahem veřejné moci se řešit nedají. Přehlížet to je nejen společensky nezodpovědné, ale také velmi krátkozraké: Kapitalismus se přece neobejde bez dostatečné veřejné kupní síly, která by držela krok s rostoucí produktivitou a rostoucí produkcí.

Laureát Nobelovy ceny, ekonom Wassily Leontief považuje proto „přerozdělování příjmů“ cestou zkrácení pracovní doby za nezbytné. Jeremy Rifkin odhaduje, že k řešení situace snížením pracovní doby a dalšími sociálními reformami dojde už v prvním desetiletí 21. století.

Jiný problém, na který uvedená literatura upozorňuje, je to, že při dnešním stavu propojení národních ekonomik do jedné globální sítě budou důsledky „třetí průmyslové revoluce“ řešitelné jenom mezinárodními dohodami. Platit zaměstnancům stejnou mzdu za menší počet odpracovaných hodin znamená zvýšit náklady, takže zkrátit pracovní dobu lze jenom tehdy, když to udělají všichni (Hammer). Existuje myšlenka zavést mezinárodní dovozní tarif, vypočítaný podle úrovně mezd a pracovní doby v zemích, odkud zboží pochází. To by mělo povzbuzovat mezinárodní přijetí stejných pracovních pravidel. Někteří autoři věří, že mezinárodní dohoda v tomto smyslu bude možná, protože k obrovskému růstu produktivity v éře automatizace nebude jiná alternativa (Kennedy, Toffler–Toffler).

Kapitalismus není na věky

Rozsah změn, které do hospodářského procesu vnáší a dále bude vnášet soudobá technologická revoluce, zejména automatizace a informatika, nezbytně oslabí a zpochybní zavedené instituce, normy a mechanismy tržního systému. Některé z nich ztratí opodstatnění dříve, některé později, ale všechno se bude muset přizpůsobit novým objektivním podmínkám – od funkce peněz až po formy vlastnictví. Robert Heilbroner píše: *...kapitalismus nebude trvat na věky. jeho vnitřní dynamika je příliš mocná, než aby nám dovolila představu, jak pluje do budoucnosti jako nepotopitelná loď. Samotná podstata kapitalistického řádu je změna – technologická, sociální, politická i hospodářská – jak ohlédnutí dozadu v každé kapitalistické zemi jednoznačně potvrdí. Domnívat se, že kapitalismus bude trvat po tisíciletí jako říše Inků, Číňanů nebo Egypťanů, znamená ztrácet ze zřetele sám základ toho, co ho činí ojedinělou společenskou formací v dějinách.*

Schopnost produkovat zboží a poskytovat služby dosáhne během 20 až 30 let takové úrovně, že se také značně prodlouží volný čas: v lepším případě zkrácenou pracovní dobou, v horším případě různými formami státem financovaných sociálních podpor. Existuje také třetí možnost, že ta či ona národní společnost ponechá lidi vyřazené z hospodářského procesu samy sobě a smíří se s dlouhodobou existencí deklaso-

vaných, beznadějných částí obyvatelstva, žijících např. v městských ghettech a zabývajících se různými druhy kriminální činností. Tato perspektiva je základem pesimistických scénářů, podle nichž přijdou reformy příliš pozdě; historické zkušenosti pak připouštějí nebezpečí iracionálních řešení.

Někteří autoři jsou skeptičtí proto, že velikost změn diktovaných soudobou technologickou revolucí nepovažují za myslitelnou při pokračující existenci kapitalismu, zejména v jeho americké nebo thatcherovské variantě. Bez takových reforem však nelze ani vytvářet stabilní kupní sílu, ani udržovat nezaměstnanost pod úrovní, kdy vede k sociálním konfliktům. V zemích jako je Švédsko, Japonsko, Francie nebo Švýcarsko je vývoj kapitalismu *k více zespolčenštěné kultuře* (Heilbroner) snadněji myslitelný, jak už to ostatně předpokládal John Stuart Mill.

Představy o tom, jak bude společnost po skončení éry trhu a kapitalismu vypadat, se proto rozcházejí, ale převládá očekávání, že se prosadí pragmatismus, politická demokracie, snaha o konsenzus, respekt pro lidská a občanská práva. Optimistický scénář předpokládá, že více volného času povede ke zvýšení účasti lidí na veřejných věcech, což povede k posílení demokracie. Příležitost k účasti na hospodářském procesu je věc veřejná a nakonec bude problém nevyhnutelně řešit veřejná moc (Toffler-Toffler). Velkou úlohu v organizaci společenského života v postkapitalistické éře převzou obce a volná sdružení, podobná družstvům (Peter Drucker, Rifkin).

Státy, smluvní strany paktu, uznávají právo každého jednotlivce na přiměřenou životní úroveň pro něj a jeho rodinu, zahrnující v to dostatečnou výživu, šatstvo, byt, a na neustálé zlepšování životních podmínek. Smluvní státy podniknou odpovídající kroky, aby zajistily uskutečnění tohoto práva...

Článek 11 Mezinárodního paktu o hospodářských, sociálních a kulturních právech (1966)

Cesty, po nichž vstupujeme do 21. století, tedy ukazují, že k velkým alternativám musejí nejdříve uzrát materiální podmínky. Základem pozitivního řešení je pak politická demokracie, volné střetávání myšlenek a volný výběr politické reprezentace.

LITERATURA:

Andersen Consulting, VISION 2000: THE TRANSFORMATION OF BANKING (Vize 2000: Přeměna bankovníctví), Chicago, 1991.

Attali, Jacques, MILLENIUM: WINNERS AND LOSERS IN THE COMING WORLD ORDER (Tisíciletí: Kdo získá a kdo ztratí v přicházejícím světovém pořádku), New York, Random House, 1991.

Barnet, Richard J., and Cavanagh, John, GLOBAL DREAMS: IMPERIAL CORPORATIONS AND THE NEW WORLD ORDER (Světové sny: Imperiální akciové společnosti a nový světový pořádek), New York, Simon and Schuster, 1994.

Carnoy, Martin, et al., THE NEW GLOBAL ECONOMY IN THE INFORMATION AGE (Nové světové hospodářství v informačním věku), University Park, Pennsylvania State University Press, 1993.

Davidow, William, and Malone, Michael, THE VIRTUAL CORPORATION: RESTRUCTURING AND REVITALIZING THE CORPORATION FOR THE 21ST CENTURY (Faktické obchodní společnosti: Přestavba a ožívování podniků pro 21. století), New York, Harper Collins, 1992.

Drucker, Peter, POST-CAPITALIST SOCIETY (Společnost po kapitalismu), New York, Harper Collins, 1993.

Hammer, Michael, RE-ENGINEERING THE CORPORATION: A MANIFESTO FOR BUSINESS REVOLUTION (Přestavba obchodní společnosti: Manifest pro revoluci v podnikání), New York, Harper Collins, 1993.

Harrison, Bennet, LEAN AND MEAN: THE

CHANGING LANDSCAPE OF CORPORATE POWER IN THE AGE OF FLEXIBILITY (Štíhlá a škludlivá: Proměny obchodní moci ve věku pružnosti), New York, Harper Collins, 1994.

Heilbroner, Robert, VISIONS OF THE FUTURE; THE DISTANT PAST, YESTERDAY, TODAY, TOMORROW (Vize budoucnosti; vzdálená minulost, včera, dnes a zítra), New York, Oxford University Press, 1995.

International Labor Organization, THE WORLD EMPLOYMENT SITUATION, TRENDS AND PROSPECT (Situace světové zaměstnanosti), Ženeva, Mezinárodní organizace práce, 1994.

Kennedy, Paul, PREPARING FOR THE TWENTY FIRST CENTURY (Příprava na 21. století), New York, Random House, 1993.

Merva, Mary, and Fowles, Richard, EFFECTS OF DIMINISHED ECONOMIC OPPORTUNITIES ON SOCIAL STRESS: HEART ATTACK, STROKES, AND CRIME (Důsledky zúžených hospodářských příležitostí na sociální napětí: Infarkty, mrtvice a zločin), Washington, D. C., Economic Policy Institute, 1992.

Offe, Claus, and Heinze, Rolf, BEYOND EMPLOYMENT (Pohled za zaměstnanost), Philadelphia, Temple University Press, 1992.

Peterson, Wallace, SILENT DEPRESSION: THE FATE OF THE AMERICAN DREAM (Tichá krize: osud amerického snu), New York, W. W. Norton, 1994.

Rifkin, Jeremy, THE END OF WORK: THE DECLINE OF THE GLOBAL LABOR FORCE AND THE DAWN OF THE POST-MARKET ERA (Konec práce: úpadek světové pracovní síly a úsvit „potržní“ éry), New York, G. P. Putnam's Sons, 1995.

Toffler, Alvin, and Toffler, Heidi, CREATING A NEW CIVILIZATION (Vytváření nové civilizace), New York, Andrews & McNeal, 1995.

Každý má právo na takovou životní úroveň, která by byla s to zajistit jeho zdraví a blahobyt i zdraví a blahobyt jeho rodiny, čítajíc v to potravu, šatstvo, bydlení, lékařskou péči a nezbytná sociální opatření...

Článek 25 Všeobecné deklarace lidských práv (1948)